

HET ONTSTAAN VAN HET CYRILLISCHE ALFABET EN ZIJN VERDERE ONTWIKKELING IN HET RUSSISCH

door Jos Schaeken

Sla je een Russisch boek open en kijk je naar de cyrillische letters, dan springen twee dingen in het oog: het schriftbeeld ziet er ongelooflijk saai uit en veel letters stemmen qua vorm overeen met onze letters. Het eentonige uiterlijk is te wijten aan het feit dat slechts vier cyrillische letters over een stok of staart beschikken: б, р, у en ф. De overige letters (waartoe ik ook de д, ц en щ met hun piepkleine slingertjes reken) hebben alle dezelfde hoogte en zorgen er voor dat een Russische tekst er als 'blokschrift' uitziet. In het Nederlands krijg je een soortgelijk effect wanneer je zinnen maakt waarin geen enkele van de twaalf letters met stokken of staarten voorkomt. Dergelijke 'vrouwenzinnen' behoren tot de zogenaamde 'hogere Opperlandse taalkunde' van Battus. Een voorbeeld: "er was eens een zeeman wiens vrouw eveneens eens een verre reis naar ruime zeeën wou ervaren". In het Nederlands zijn vrouwenzinnen schaars, in het Russisch vind je ze daarentegen in overvloed.

Ongeveer één derde van het Russische cyrillische alfabet komt overeen met het Nederlandse: а, в, е, к, м, н, о, р, с, т, у en х. Met enige wil kun je dus op een Nederlands toetsenbord Russisch typen, zoals Karel van het Reve ooit heeft laten zien – hoewel hij daarbij smokkelde door voor de cyrillische з het getal 3 te gebruiken: HAM B COBXO3E PACCKA3AHO O CYXOM MECTE B MOCKBE (Vert: men vertelde ons in de sovchoz over een droge plek in Moskou). Van de twaalf genoemde letters wordt slechts de helft min of meer op dezelfde manier uitgesproken als in het Nederlands. Een Nederlander

zonder enige kennis van het cyrillische alfabet kan met deze letters (а, е, κ, м, о, τ) maar een handjevol Russische woorden goed uitspreken (bijvoorbeeld как 'hoe', kakao 'cacao' of kometa 'komeet').

De overeenkomst tussen ons Latijnse alfabet en het cyrillische vindt haar oorsprong in het Griekse. Maar om het geheel in het juiste historische perspectief te zien, moeten we beginnen met het verhaal over de eerste Slavische missiewerkzaamheden vanuit Byzantium en het daaruit voortvloeiende ontstaan van niet één maar twee Slavische alfabetten: het cyrillische en het waarschijnlijk nauwelijks bekende glagolitische.

De cyrillomethodiaanse slavenmissie

De hoofdrolspelers van het verhaal zijn de broers Methodius en Konstantijn/Cyrillus. Konstantijn werd rond 826 geboren in Salonika (Thessaloniki) en stierf in Rome op 14 februari 869. De monnikennaam Cyrillus (Kyrillos) nam hij pas aan op het eind van zijn leven, toen hij in Rome ziek werd en in een Grieks klooster trad. Methodius werd rond 815 ook in Salonika geboren en stierf op 6 april 885 ergens in Moravië. De broers waren Grieken die echter van jongs af vertrouwd waren met het Slavische (Zuidmacedoonse) dialect dat werd gesproken in de omgeving van hun geboorteplaats.

Konstantijn dankt zijn bijnaam 'de Filosoof' aan het feit dat hij in Byzantium hoogleraar was aan de Keizerlijke Hogeschool. Vóór zijn activiteiten in Moravië en Pannonië heeft hij bovendien deel uitgemaakt van twee diplomatieke gezantschappen; rond 855 naar Bagdad waar hij theologische strijdgesprekken voerde met mohammedaans-Arabische geleerden, en (samen met zijn broer) rond 860 naar de Chazaren, een Turks volk ten noorden van de Zwarte Zee. Methodius was vóór de slavenmissie eerst een hoge staatsambtenaar in een Slavisch sprekende provincie van Byzantium en vervolgens monnik en abt in het Polychronklooster in Klein-Azië.

De levensloop van Konstantijn en Methodius is vooral bekend uit hun heiligenlevens (*vitae*): de *Vita Constantini* en de *Vita Methodii*.¹

In het jaar 862 vraagt vorst Rastislav van de onafhankelijke staat Moravië (waarvan het centrum in het tegenwoordige Moravië en Slowakije lag)² aan de Byzantijnse keizer Michael III om een bisschop en leraar te sturen “die ons in onze taal het ware christelijke geloof kan uitleggen” (*Vita Constantini*, hoofdstuk 14). Dit verzoek had voornamelijk een politiek motief: Rastislav wilde de banden met het Byzantijnse Rijk aanhalen om sterker te staan tegen de politieke druk op zijn staat vanuit het westen, uitgeoefend door de Oostfranken, die al eerder vanuit Salzburg, Passau en Regensburg missiewerkzaamheden in Moravië hadden verricht. Konstantijn en Methodius worden uitgekozen om aan Rastislavs verzoek te voldoen. Vóór hun vertrek naar Moravië stelt Konstantijn een alfabet samen dat de Slavische klanken efficiënt kan weergeven en vertaalt hij bovendien de belangrijkste bijbelteksten uit het Grieks in het Slavisch.³

Samen met een kleine groep volgelingen arriveren de twee broers in 863 in Moravië en missioneren daar ongeveer drie jaar. Vervolgens begeven ze zich op weg om de door hen opgeleide priesters te laten wijden. Onderweg blijven ze een tijdlang aan het Balatonmeer aan het hof van Kocel, vorst van Pannonië (een grensprovincie van het Oostfrankische Rijk in het westelijke deel van het tegenwoordige Hongarije), die ongeveer vijftig leerlingen door Konstantijn en Methodius laat onderwijzen. Na een kort oponthoud in Venetië bereikt de groep Rome, waar paus Hadrianus II de meegebrachte Slavische boeken wijdt, de leerlingen hun priesterwijding ontvangen en Konstantijn (nu Cyrillus geheten) in 869 sterft. Methodius keert als aartsbisschop terug naar Moravië en Pannonië, maar wordt tegengewerkt door de hem vijandelijk gezinde Frankische bisschoppen die hun culturele, politieke en militaire invloedssfeer bedreigd zien.⁴ Uiteindelijk wordt Methodius gevangengezet en

hij komt pas na twee en een half jaar door pauselijke interventie vrij. Hij hervat zijn kerkelijke en administratieve werkzaamheden tot zijn dood in 885.

Na de dood van Methodius wordt de Slavische liturgie verboden in Moravië en Pannonië en worden beide gebieden in het begin van de 10de eeuw onder de voet gelopen door de vanuit het oosten binnenvallende heidense Magyaren (Hongaren). Enkele volgelingen van Methodius vluchten naar Bohemen, andere naar het Kroaatse kustgebied. Het leeuwendeel echter zoekt zijn toevlucht in het Eerste Bulgaarse Rijk, waar op dat moment vorst Boris heerst (van 852 tot 889). Deze vorst had al in 864 het christendom vanuit Byzantium aangenomen. Hier worden de door Konstantijn en Methodius begonnen vertaalwerkzaamheden vanuit het Grieks in het Slavisch voortgezet in twee culturele centra: één in Ohrid (Macedonië) en één aan het hof van Boris' zoon, vorst Symeon (heersend van 893 tot 927), in de hoofdstad Preslav (Oost-Bulgarije).

Nog voordat het Eerste Bulgaarse Rijk ineenstort (vanaf het begin van de jaren zeventig van de 10de eeuw tot 1014) vindt de cyrillomethodiaanse schrijftraditie van hieruit haar weg naar Servië en ook naar Rusland, waar de Kievse vorst Vladimir in 988 het christendom vanuit Byzantium heeft aangenomen.⁵

De twee Oudkerkslavische schrijfsystemen

Er is geen enkel handschrift overgeleverd uit de tijd van Konstantijn en Methodius. Een tastbaar bewijs van hun activiteiten in Moravië en Pannonië vormt het oudste bekende Slavische handschrift, de zogenaamde *Kievse Bladen* uit het eind van de 9de of begin van de 10de eeuw.⁶ Van de directe voortzetting van de cyrillomethodiaanse schrijftraditie in Bulgarije en Macedonië getuigt een dertigtal handschriften uit de 10de en 11de eeuw, in omvang variërend van een enkele bladzijde tot 570 pagina's. De taal waarin ze zijn geschreven wordt gewoonlijk

Oudkerkoslavisch genoemd.⁷ In 893 werd het weliswaar de officiële staatstaal van het Eerste Bulgaarse Rijk, maar de overgeleverde teksten hebben alle een bijbelse, liturgische of andere religieuze inhoud. Ze zijn bijna allemaal vertalingen uit het Grieks, gericht op de Byzantijnse kerk. Het totale corpus teksten omvat ongeveer 3500 bladzijden met sterk uiteenlopende afmetingen. Ongeveer één derde hiervan is geschreven in het cyrillicke alfabet, de rest in het glagolitisch. De tabel op pagina 18 en 19 toont deze twee Oudkerkoslavische schrijfsystemen.⁸

Naar Grieks voorbeeld geven de meeste tekens niet alleen een bepaalde letter maar ook een cijfer weer. In tegenstelling tot het glagolitisch houdt het cyrillicke hierbij dezelfde volgorde aan als het Grieks. Om aan te geven dat een teken als cijfer gelezen moet worden, staan gewoonlijk links en rechts ervan één of meer punten en erboven een streepje. Het cyrillicke gebruikt voor duizendtallen een speciaal teken (bijvoorbeeld $\cdot\text{Ϡ}\bar{\cdot}$ = 2000), voor het getal 6 het Griekse symbool ς (*stigma*; soms ook Ϸ), dat als letter in het Oudkerkoslavisch niet voorkomt (glagolitisch Ϸ = cyrillicke з), en voor het getal 90 aanvankelijk het Griekse symbool Ϡ (*koppa*), later gewoonlijk ϣ .

In de cyrillicke lijst staat een aantal letters tussen haakjes: Ѡ (ook in de combinatie Ѡѡ), Ѣ en Ѥ . De eerste twee komen in Oudkerkoslavische handschriften niet voor. Ze dienen in de vakliteratuur als cyrillicke transcriptie-symbool voor de corresponderende glagolitische letters Ѧ respectievelijk Ѧ . Voor de transcriptie van Ѧ wordt ook wel eens de met een trema versierde letter Ѣ (ě) gebruikt, die je al in de twee belangrijkste cyrillicke Oudkerkoslavische handschriften (Savvina Kniga en Codex Suprasliensis) aantreft. Verwarrend is het gebruik van Ѣ , ѣ en Ѥ , die nasale voorklinkers aangeven. Soms staat Ѣ voor ѣ en ѣ voor Ѥ , maar meestal vind je Ѥ (ook wel Ѥ) voor ѣ en Ѣ voor Ѥ .⁹ In de vakliteratuur is het eerste systeem genormaliseerd terwijl het teken Ѥ gewoonlijk als transcriptiesymbool wordt

Glagolitisch		Cyrillisch		Slavische naam	Transcriptie (+Uitspraak)
Ⲑ	1	а	1	АЗЪ	a (a)
ⲑ	2	в	-	ВОУКЪ	b (b)
Ⲓ	3	в	2	ВѢДѢ	v (v, w)
ⲓ	4	г	3	ГЛАГОЛИ	g (als in E. 'good')
Ⲕ	5	д	4	ДОБРО	d (d)
ⲕ	6	є	5	НЕСТЪ	e (e, je)
Ⲍ	7	ж	-	ЖИВѢТЕ	ž (als in 'journaal')
ⲍ	8	з	-	ЗѢЛО	dz (dz)
-	-	ѕ	6		
Ⲏ	9	з	7	ЗЕМАГА	z (z)
ⲏ	10	і	10	І	i (ie)
Ⲑ		(i)	-		
ⲑ	20	н	8	ИЖЕ	ǰ (als in F. 'léguiez'?)
Ⲓ	30	(h)	-	(dĕrvъ)	
ⲓ	40	к	20	КАКО	k (k)
Ⲕ	50	л	30	ЛЮДИЕ	l (l)
ⲕ	60	м	40	МЪСЛАНТЕ	m (m)
ⲑ	70	н	50	НАШЬ	n (n)
ⲓ	80	о	70	ОНЪ	o (o)
ⲑ	90	п	80	ПОКОИ	p (p)
-	-	с	90	-	- (-)
ⲑ	100	р	100	РЪЦИ	r (r)
Ⲓ	200	с	200	СЛОВО	s (s)
ⲓ	300	т	300	ТВРЪДО	t (t)
Ⲕ	400	оу	400	ОУКЪ	u (oe)
-	-	г			
ⲕ	500	ѣ	500	ѢРЪТЪ	f (f?, p?)
Ⲍ	600	х	600	ХѢРЪ	x (als in D. 'ach')
-	-	-	-	-	x (h?, als in D. 'ach'?)
ⲑ	700	ω	800	ΩТЪ	o (o)
Ⲓ	800	ψ	-	ΨА	št (als in D. 'stark')
ⲓ	900	ц	900	ЦИ	c (ts)
Ⲕ	1000	ч	(90)	ЧРЪКЪ	č (als in 'fietsje')
ⲕ	-	ш	-	ША	š (als in 'sjaal')
Ⲍ	-	ъ	-	ЕРЪ	ъ (als in 'put')
ⲑ	-	ы	-	ЕРЪ	y (houdt het midden tussen oe en i)
Ⲓ	-	(ъ)	-		
ⲓ	-	ыи	-		

Glagolitisch		Cyrillisch		Slavische naam	Transcriptie (+Uitspraak)
Ѡ	-	Ѡ	-	ѠрѠ	ь (als in 'pit')
Ѡ	-	Ѡ	-	ѠТЬ	ě (als in E. 'man')
Ѡ	-	ю	-	-	ju (joe)
-	-	Ѡ	-	-	ja (ja)
-	-	Ѡ	-	-	je (je)
Ѡ	-	Ѡ] 900	-	e (als in F. 'vin')
Ѡ	-	Ѡ			
Ѡ	-	(Ѡ)	-	-	e (als in F. 'vin')
Ѡ	-	Ѡ	-	-	o (als in F. 'bon')
Ѡ	-	Ѡ] -	-	je (als in F. 'bien')
-	-	Ѡ			
Ѡ	-	Ѡ	-	-	jo (als in F. 'lion')
-	-	Ѡ	60	Ѡи	ks (ks)
-	-	Ѡ	700	Ѡи	ps (ps)
Ѡ	-	Ѡ	9	ѠИТѠ	th (t?, als in E. 'thin')
Ѡ	-	Ѡ	400	ИЖИЦѠ	ü (als D. ü?)
-	-	Ѡ	x1000	-	- (-)

De twee Oudkerkslavische schrijfsystemen met de namen en betekenissen van de letters.

gebruikt voor de zelden voorkomende Ѡ, waarvan we niet precies weten welke klank hiermee wordt bedoeld.¹⁰

Niet alleen ter weergave van de klanken e en je werden verschillende letters gebruikt. Hetzelfde geldt voor i (Ѡ, и; Ѡ, Ѡ, Ѡ), o (Ѡ, Ѡ; Ѡ, Ѡ), u (ѠѠ, Ѡ), x (Ѡ, Ѡ) en y (ѠѠ, ѠѠ, ѠѠ; Ѡи, Ѡи). In het geval van u is de variant Ѡ een verkorte schrijfwijze door opeenstapeling van Ѡ en Ѡ. De normale letter voor x is in het glagolitisch Ѡ. Een bevredigende verklaring voor de aanwezigheid van een tweede letter voor x (Ѡ, 'x-arachnoideum' ofwel 'spinnen-x' genoemd) is nog niet geleverd.¹¹ Verschillende tekens voor de klank i (ook in de lettercombinaties voor y, bestaande uit Ѡ/Ѡ + i-teken) en voor de klank o moeten worden gezien als een nabootsing van het Griekse alfabet, waarvoor ten tijde

van Konstantijn en Methodius hetzelfde gold: ι en η werden beide uitgesproken als *i*, ο en ω beide als *o*.¹²

Een aantal letters was alleen nodig om getallen en Griekse klanken (meestal voorkomend in namen) aan te duiden: ϡ voor γ (vóór ε of ι); ϣ/ϣ for ϕ (eventueel uitgesproken als *p*); ϣ/ϣ voor ϑ (gewoonlijk echter vervangen door *t*); ϣ for ξ; ϣ for ψ; ϣ/v voor υ (uitgesproken als *ie*, *oe* of *ü*). Voor de weergave van Slavische klanken waren deze letters overbodig.

In navolging van het Grieks hebben de letters een naam die begint met de betreffende letter. Deze namen zijn echter van latere datum en hebben waarschijnlijk als ezelsbruggetje bij het leren van het alfabet een lopende tekst gevormd, die nu echter niet meer volledig te achterhalen is. (Over enkele andere benamingen in het Russisch cyrillische alfabet zie onder.)

De hierboven gegeven uitspraak van de verschillende letters is gebaseerd op die van de moderne Slavische talen en op spellingseigenaardigheden in de handschriften. Het is natuurlijk slechts een benadering van de werkelijkheid.

Het eerste Slavische alfabet: cyrillisch of glagolitisch?

Het cyrillische alfabet heeft weliswaar zijn naam aan Konstantijn/Cyrillus te danken, maar het is zeker niet door hem gemaakt. Al in de eerste helft van de 19de eeuw, toen Oudkerkslavische handschriften uitgegeven gingen worden, hebben met name de slavisten Bartholomeus Kopitar, Franz Miklosich en Pavel Šafařík overtuigend bewezen dat Konstantijn het glagolitische alfabet ontworpen heeft en dat het cyrillisch later in Bulgarije ontstaan moet zijn. Ik noem hier kort de belangrijkste argumenten:¹³

– In historische bronnen, waaronder de heiligenlevens van Konstantijn en Methodius, wordt van een *nieuw* alfabet gesproken. Omdat het cyrillisch voor een groot deel een adaptatie is van het Grieks (zie onder), kan hier alleen het glagolitisch bedoeld zijn.

- Cyrillische letters van niet-Griekse oorsprong kunnen als vereenvoudigingen van glagolitische beschouwd worden (zie onder). Een omgekeerde redenering is nauwelijks aanneembaar.
- Het cyrillisch ontbreekt bij de Kroaten en Tsjechen, d.w.z. bij de Slaven die de cyrillomethodiaanse schrijftraditie direct vanuit Moravië en Pannonië hebben overgenomen. De met deze gebieden nauw verbonden *Kievse Bladen* zijn in het glagolitisch geschreven.
- Onder de Oudkerkslavische handschriften uit Bulgarije en Macedonië vind je bij de glagolitische een ouder taalstadium dan bij de cyrillische. De oudste palimpsesten hebben bovendien als onderste laag het glagolitisch, als bovenste het cyrillisch, en niet andersom.

Konstantijn heeft dus voor zijn vertrek naar Moravië en Pannonië in het jaar 862/863 het glagolitisch ontworpen. Over de basis waarop Konstantijn dit alfabet heeft gemaakt, bestaan uiteenlopende theorieën. Het meest voor de hand ligt het Griekse minuskelschrift uit de 9de eeuw. Maar ook invloeden van oosterse alfabetten, zoals het Hebreeuws, Koptisch, Armeens en Georgisch, zijn hier en daar duidelijk zichtbaar. Hoe het ook zij, we hebben te maken met niet traceerbare associatieve denkbeelden van een persoon die meerdere alfabetten onder ogen moet hebben gehad:

“Ohne autobiographische Angaben des Schöpfers selbst (bzw. seiner nächsten Umgebung) ist es ... unmöglich, den Ursprung seiner Schöpfung mit voller Sicherheit zu ermitteln. Wer könnte zum Beispiel erraten, daß der Erfinder der Dampfmaschine durch den Anblick eines vom Dampf bewegten Deckels einer Kanne mit siedendem Wasser zu seiner Erfindung angeregt worden war?” (Trubetzkoj 1954: 31).

De glagolitische schrijftraditie heeft zich behalve in het Oudkerkslavisch alleen bij de katholieke Slaven weten te handhaven. Uiteindelijk moest zij het veld ruimen voor het Latijnse alfabet. Het meest gebruikt (tot zelfs begin deze eeuw) is het glagolitisch in Kroatië, waar de oorspronkelijke karakteristieke ronde

vormen hoekig zijn geworden. Hier is ook de naam van het alfabet (*glagolica*) ontstaan, die is afgeleid van de in religieuze teksten zeer vaak voorkomende woorden *glagolъ* 'woord' en *glagolati* 'spreken'. Buiten Kroatië is het glagolitisch nog gebruikt in enkele 11de-eeuwse Boheemse kloosters (met name tussen 1032 en 1097 in de abdij van Sázava), onder Karel IV in het Praagse Emmaus-klooster (1347-1419) en – zij het zeer marginaal – in Polen in de 14de en 15de eeuw.¹⁴

De opkomst van het cyrillisch

Het tijdstip en de plaats van het ontstaan van het cyrillisch kan met redelijke waarschijnlijkheid worden bepaald. Als terminus ante quem geldt 921. Uit dat jaar stamt de oudste gedateerde tekst in het cyrillisch, de zogenaamde Bulgaarse Krepča-inscriptie. Van de in totaal negen regels zijn er slechts drie duidelijk leesbaar: ЛѢТ[О] СВѢЛ ПОЧИ Р[А]ВЪ [В]ЖИИ АНТОНЪ МѢС[АЦА] ОКТОВРА (vert.: In het jaar 6430 stierf de dienaar Gods Anton in de maand oktober.)¹⁵ Omdat er geen aanwijzingen zijn dat het cyrillisch al in Moravië en Pannonië gebruikt is (zie boven), kan het op z'n vroegst rond 886 ontstaan zijn, d.w.z. na de dood van Methodius en de verdrijving van zijn leerlingen naar met name Bulgarije en Macedonië. Bepaalde taalkenmerken wijzen erop dat cyrillische Oudkerkslavische handschriften in Oost-Bulgarije en glagolitische eerder in Macedonië gelocaliseerd moeten worden. Dit alles maakt het aannemelijk dat het cyrillisch aan het hof van vorst Symeon (893-927) in Preslav is ingevoerd, waarschijnlijk rond 893, d.w.z. tegelijkertijd met de invoering van het Slavisch als officiële taal van staat en kerk in het Eerste Bulgaarse Rijk.

De hypothese dat het cyrillisch in het begin van de jaren negentig van de 9de eeuw is ontwikkeld, komt overeen met datgene wat we lezen in een door Konstantijn de Presbyter vertaalde en door hem zelf tot het jaar 894 aangevulde kroniek van de Byzantijnse patriarch Nikephoros: "Het is dertig jaar

sinds de doop der Bulgaren tot aan de vertaling der boeken door Konstantijn". De Bulgaren hebben in 864 het christendom officieel aangenomen en 'vertaling der boeken' (*prěloženie knigъ*) duidt wellicht op het overzetten van glagolitische teksten in het cyrillische schrift. Met Konstantijn kan niet Konstantijn de Filosoof (Cyrillus) bedoeld zijn. Eerder gaat het om Konstantijn de Presbyter zelf, van wie dan ook vaak wordt aangenomen dat hij het cyrillische alfabet heeft samengesteld of het op z'n minst als bisschop van Preslav ten tijde van Symeon heeft gepropagandeerd. Overigens zou de voor de hand liggende verwarring van namen (Konstantijn de Filosoof en Konstantijn de Presbyter) een mogelijke verklaring kunnen zijn voor het feit dat het nieuwe alfabet misleidend 'cyrillisch' ging heten.¹⁶

Een belangrijke reden om aan te nemen dat het cyrillische schrift ongeveer tegelijkertijd met het Slavisch als staatstaal in 893 is ingevoerd, is dat het een plausibel motief voor de substitutie van het glagolitisch levert. Natuurlijk waren de cyrillische letters eenvoudiger en dus gemakkelijker in het gebruik dan de omslachtige glagolitische tekens met hun vele lussen en bolletjes. Het ging echter niet zo zeer om de negatieve kanten van het glagolitisch, als wel om de positieve van een nieuw alfabet dat voor een belangrijk deel zonder veranderingen van het Grieks unciaalschrift was afgeleid (zie onder). De officiële invoering van het cyrillisch kan gezien worden als een tegemoetkoming door vorst Symeon aan de (pro-)Grieken die zich wellicht zouden verzetten tegen de vervanging van het Grieks als ambtelijke taal door het Slavisch. Verder was het Grieks in bredere kring bekend dan het glagolitisch. Voor velen zou het daarom gemakkelijker zijn om over te schakelen naar een alfabet dat sterk op het Griekse leek. Tot slot kwam het cyrillisch, gebaseerd op het mooi uitgevoerde Griekse unciaalschrift, eerder in aanmerking voor officiële documenten van de overheid dan het glagolitisch. Kortom, de adaptatie van het Griekse schrift voor het Slavisch was een gevolg van de Bulgaarse culturele verhoudingen aan het eind van de 9de eeuw.¹⁷

Enkele Bulgaarse en Russische filologen hebben in de jaren vijftig enkele nieuwe scenario's bedacht wat betreft het ontstaan van het glagolitische en het cyrillische schrift. Hierbij gaan ze uit van de veronderstelling dat de Slaven al vóór 863 een eigen schrift gehad moeten hebben. Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming zijn de Bulgaar E. Georgiev en de Rus V.A. Istrin.¹⁸ Op grond van een passage uit de Vita Constantini (hoofdstuk 8) zou Konstantijn volgens hen tijdens zijn verblijf onder de Chazaren rond 860 evangelie- en psalmt teksten onder ogen hebben gehad, geschreven met 'Russische letters' (*росьску/русьску pismeny*). Georgiev meent dat het hier gaat om een 'proto-cyrillisch' schrift dat Konstantijn ten dele heeft gebruikt bij het maken van het glagolitisch alfabet. Istrin denkt dat Konstantijn het 'proto-cyrillisch' voor zijn missie onder de Slaven heeft bewerkt en dat het glagolitisch pas later door een leerling van Methodius is ontworpen. Afgezien van het feit dat er geen enkel positief bewijs is voor het gebruik van een speciaal Slavisch schrift vóór 863, kan de betreffende tekst uit de Vita Constantini op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Waarschijnlijk gaat het om hetzij een corrupte passage (waarbij *rus-* als *sur-*, d.w.z. Syrisch, gelezen moet worden), hetzij om een pas later toegevoegde passage.¹⁹

Wat betreft het ontbreken bij de Slaven van een eigen alfabet vóór de invoering van het glagolitisch en het cyrillisch, is de informatie in het overgeleverde *O pismenexъ čъnorizca Xrabra* (vert.: Over de letters, van de monnik Xrabr) van belang. In dit waarschijnlijk rond 893 in Preslav geschreven traktaat van iemand met het pseudoniem Xrabrъ ('de Dappere') lezen we:

"Eerst hadden de Slaven namelijk geen schrift, maar, heidenen zijnde, telden en voorspelden zij met strepen en kerven (*čъtami i řezami čьtěxъ i gataaxъ*). Toen ze echter gedoopt waren, gebruikten zij Romeinse en Griekse letters om de Slavische taal zonder ordening (*bežь ustroenia*) op te schrijven. Maar hoe kan men met Griekse letters goed в[оґ]ъ schrijven, of живѡтъ of з'ѡлѡ of цр[ъ]ковѡ ...?"²⁰

Dat het leeuwendeel van de cyrillische letters direct uit het Griekse alfabet – het unciaal schrift, om precies te zijn – afkomstig is, hoeft niet verder uitgelegd te worden. Maar het Grieks schoot tekort waar het ging om de weergave van typisch Slavische klanken, zoals *č*, *ϕ* of *z*. Hier heeft het oudste Slavische alfabet als bron gediend. De glagolitische letters werden vereenvoudigd door middel van het weglaten of stileren van de karakteristieke rondingen. Een aantal werd bovendien nog door omdraaiing veranderd. Trubetzkoy heeft in zijn Oudkerkslavische grammatica uit 1954 de ontwikkeling van de afzonderlijke letters het meest helder uiteengezet. De zaak ziet er volgens hem als volgt uit:

Verandering zonder omdraaiing: $\text{ш} \rightarrow \text{ш}$
 $\text{ѡ} \rightarrow \text{ѡ}$
 $\text{Ѣ} \rightarrow \text{ѣ} (\text{y})$
 $\text{Ѥ} \rightarrow \text{ѥ}$
 $\text{Ѧ} \rightarrow \text{ѧ}$

Verandering met volledige omdraaiing: $\text{Ѱ} (\rightarrow \text{ѱ}) \rightarrow \text{Ѳ}$
 $\text{ѳ} (\rightarrow \text{Ѵ}) \rightarrow \text{ѵ}$

Verandering met gedeeltelijke omdraaiing: $\text{Ѷ} (\rightarrow \text{ѷ}) \rightarrow \text{Ѹ}$
 $\text{ѹ} (\rightarrow \text{Ѻ}) \rightarrow \text{ѻ}$
 $\text{Ѽ} (\rightarrow \text{ѽ}) \rightarrow \text{Ѿ}$
 $\text{ѿ} (\rightarrow \text{Ѡ}) \rightarrow \text{ѡ}$
 $\text{Ѣ} (\rightarrow \text{ѣ}) \rightarrow \text{Ѥ}$

Onopgehelderd is de oorsprong van de cyrillische letter *ѣ*, die nauwelijks uit het corresponderende glagolitische teken *Ѥ* afgeleid kan worden. Of aan *ѡ* inderdaad een omgedraaide *Ѣ* ten grondslag ligt, zoals Trubetzkoy beweert, is niet zonder meer duidelijk. Uit *ѡ* (= *jϕ*) is volgens hem het teken *ı* genomen ter weergave van *j*, om vervolgens aan *а*, *ѣ* en *ѡ* geplakt te worden (*ѡа*, *ѣѣ*, *ѡѡ*). Grafisch gezien komt echter eerder *ѡ* (= *ju*) in aan-

merking als bron voor *ı* en is ook ѣ (samen met ѧ, Ѩ en ѩ) secundair.

De verdere ontwikkeling van het cyrillische alfabet in het Russisch

Een uitputtende bespreking van de verspreiding van het cyrillische alfabet over meer dan zestig talen – grotendeels gesproken in de voormalige Sovjetunie²¹ – ligt buiten het bereik van dit artikel. De Slavische talen die momenteel gebruik maken van het cyrillisch zijn: het Bulgaars, Macedoons, Servisch, Russisch, Oekraïens en Witruussisch. Vanuit het Russisch heeft het cyrillische alfabet verreweg de grootste verspreiding gehad.

Het Russische cyrillische alfabet ziet er tegenwoordig als volgt uit:

Аа Бб Вв Гг Дд Ее (Ёё) Жж Зз Ии Йй Кк Лл
 Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
 Чч Шш Щщ ъ ы ь Ээ Юю Яя

De oorspronkelijke namen voor de afzonderlijke letters (zie boven) vind je terug in азбука 'alfabet' en in enkele uitdrukkingen, zoals (стоять) фертом 'met de handen in de zij' en от аза до ижицы 'van A tot Z'. De later ingevoerde letters й en э heten и краткое 'korte и' respectievelijk э оборотное 'omgekeerde э'. Gewoonlijk worden ъ en ь твёрдый знак 'hard teken' respectievelijk мягкий знак 'zacht teken' genoemd. De verdwenen letters voor de aanvankelijk nasaal uitgesproken klinkers heten юсы (юс большой = ѧ/Ѩ, юс малый = ѩ/ѫ). In de tijd dat men voor de klank *i* zowel и als і gebruikte (zie onder), werden ze door toevoeging van hun cijferwaarde van elkaar onderscheiden (и восьмеричное = 8 respectievelijk и десятиричное = 10).

Vergelijk je het Russische cyrillische alfabet met het boven opgesomde Oudkerkslavische systeem, dan zie je dat een aantal letters in de loop der tijd is afgefallen. Met name gaat het om de volgende tekens.

– Tekens die oorspronkelijk alleen gebruikt werden om getallen weer te geven: ѕ (6), ϸ (90), ϣ (x1000). Na de invoering van Arabische cijfers zijn ze langzamerhand verdwenen, met uitzondering van ѕ, dat in de 15de eeuw door Zuidslavische invloed naast з voor z verscheen.

– Tekens die vanaf het begin alleen in Griekse leenwoorden voorkwamen, maar voor de weergave van Slavische klanken overbodig waren: Ѡ, ѡ, ѣ en ѵ. Alleen Ѡ (Ѡ) wordt nog gebruikt voor de weergave van *f* in oude leenwoorden (zoals фарицей ‘farizeeër’ of философ ‘filosoof’), in nieuwe (zoals сейф ‘safe’ of фейерверк ‘vuurwerk’) of in uitroepen (zoals уф of тѣфу).

– Tekens die vanaf het begin concurreerden met andere tekens ter weergave van een en dezelfde klank: з/z (en later ook ѕ) voor *z*, и/i voor *i*, Ѡ/ѡ voor *o* en ѣ/ѡ voor *u*. Hiervan zijn з/s, ѡ en de ligatuur ѣ verdwenen. De combinatie ѣ is vereenvoudigd tot *y*. De variant и is weliswaar als zelfstandige letter verdwenen, maar is nog terug te vinden in de combinatie ѡ ter weergave van de klank *y*. Aanvankelijk werd hiervoor in Russische handschriften meestal de verbinding ѡ gebruikt; vanaf het einde van de 14de eeuw verschijnt echter ѡ door invloed van Zuidslavische schrijfgewoonten.

– Tekens die weliswaar voor de weergave van het Oudkerkslavische klanksysteem niet gemist konden worden, maar die voor het Russische overbodig waren of werden. In eerste instantie gaat het om de Oudkerkslavische nasale klinkers ѣ/ѣ en ѡ/ѡ, die in het Russisch al in voorhistorische tijd waren samengevallen met *ja* (я) respectievelijk *u* (у). Verdwenen zijn: Ѡ (ѣ), ѡ (ѣ), ѡ (ѡ), ѡ (ѡ). Voor de weergave van *ja* werd echter in het Oudrussisch niet zo zeer Ѡ, als wel – conform het Oudkerkslavisch – ѣ (ѣ/ѣ) gebruikt. De Ѡ is in de loop der tijd verdwenen, terwijl de ѣ zich in het lopend schrift heeft

ontwikkeld tot de tegenwoordige я. Verder gaf het teken ꙗ (*jat'* genoemd) in het Oudkerkslavisch een open klinker aan (zoals in het Engelse woord 'man'). In het Oudrussisch is de *jat'* in een groot gebied samengevallen met de *e*. Tot dit gebied behoorde ook het dialect van Moskou, waarop de moderne standaardtaal grotendeels is gebaseerd. Van de verschillende letters voor *e* (ꙗ, ѣ, en ook ѧ) is uiteindelijk alleen ѣ (*e*) overgebleven.

Het huidige Russische cyrillische alfabet heeft in totaal dertig letters die afkomstig zijn uit het oorspronkelijke bestand. Drie letters zijn later ontstaan door modificatie van bestaande tekens, hetzij door omdraaiing (э), hetzij door toevoeging van diacritica (ѣ en ë). De э (getranscribeerd als è of è) vind je al in Zuidslavische handschriften van de 13de/14de eeuw. In Rusland raakt het teken pas regelmatig in de 18de eeuw in gebruik om in het groeiende aantal westerse leenwoorden een 'harde' *e* aan te kunnen geven (zoals in элемент 'element', поэт 'poët' of сэр 'sir'), d.w.z. een *e* die in tegenstelling tot de letter *e* niet als *je* of als *e* met verzachting van de voorafgaande medeklinker (ʼe) wordt uitgesproken. Eveneens in de 18de eeuw komt het gebruik van de letter ѣ op om een *j* aan te kunnen geven in de positie na een klinker en voor een medeklinker of op het eind van een woord (zoals in тройка 'trojka' of мой 'mijn'). De letter ë ter aanduiding *jo* of 'o werd door de filoloog N. M. Karamzin op het eind van de 18de eeuw geïntroduceerd, maar komt tegenwoordig alleen maar onder speciale omstandigheden voor, met name in leerboeken, filologische werken en ter vermijding van ambiguïteit (zoals всё 'alles' tegenover все 'alle').

De belangrijkste hervormingen in het bestand van het Russische cyrillische alfabet hebben plaatsgevonden onder tsaar Peter de Grote (1708-1710) en in de vroege Sovjetperiode (1917-1918). Door de invoering van een 'burgerschrift' (grazhdanski sjrift ofwel grazhdanitsa) trok de petrinische hervorming een scherpe lijn tussen kerkelijk en wereldlijk gebruik van het alfabet.

Tussen de officiële kerstening van het Kievse Rusland in 988 met de daaropvolgende introductie van het cyrillische alfabet vanuit Bulgarije en de tijd van Peter de Grote is het oorspronkelijke schrijfsysteem niet wezenlijk veranderd. Dit neemt niet weg dat vooral in teksten die zijn geschreven in het Oud-russisch (en niet in het van oorsprong uitheemse Kerkslavisch), al in een vroege periode overbodige letters niet meer gebruikt werden en (ortho-)grafische afwijkingen ten opzichte van het Oudkerkslavisch voorkwamen. Zo ontbreken bijvoorbeeld in de oudste overgeleverde, in berkebast gekerfde opsomming van het cyrillische alfabet (Novgorod, eerste helft 11de eeuw) onder andere de Griekse letters ξ , ψ , ϕ en ω .²² Vooral vanaf het eind van de 14de tot in de 16de eeuw, tijdens de zogenaamde 'tweede Zuidslavische invloed', werd geprobeerd om het oorspronkelijke en voor deze periode ten dele dus al archaïsche systeem te handhaven (vergelijk ook de al genoemde invoering van *s* als letter en de verandering van \mathfrak{u} in \mathfrak{u}).

Een aantal overtollige letters (waaronder alle *jusy*, met uitzondering van \mathfrak{a}) is al definitief van het toneel verdwenen in de eeuwen vóór de veranderingen van Peter de Grote, met name door typografische selectie in de 17de eeuw. In het begin van de 18de eeuw bestond het 'overschot' nog uit negen letters: ξ , ψ , ν ; \mathfrak{a} , \mathfrak{k} ; één van twee tekens voor *z* ($\mathfrak{z}/\mathfrak{s}$), *i* ($\mathfrak{u}/\mathfrak{i}$), *o* (ϕ/ω) en ook *f* (\mathfrak{f} naast de in het Russisch als *f* uitgesproken ϕ). In eerste instantie werden in 1708 acht van de negen letters geschrapt; alleen \mathfrak{k} , *s*, *i*, ϕ en ϕ bleven over. De definitieve versie van het grazjdanski sjrift in 1710 was echter minder vergaand: ψ , \mathfrak{a} en ω kwamen namelijk weer in het alfabet terug. Verder werd ook \mathfrak{z} officieel opgenomen. Van 1711 tot 1735 waren beide versies, de rigoreuze variant van 1708 en het onder druk van de geestelijkheid bereikte compromis van 1710, in omloop. Andere innovaties van het grazjdanski sjrift betroffen: de definitieve invoering van de verschillende schrijfwijze voor hoofdletters en kleine letters (прописные и строчные буквы); de definitieve afschaffing van het gebruik om middels letters getallen weer te

geven; de afschaffing van het verplicht plaatsen van klemtoon-tokens op ieder woord; de afschaffing van het gebruik om in veel voorkomende, met name religieuze woorden enkele letters weg te laten en een afkortingsteken (титло) erboven te plaatsen (bijvoorbeeld бѣ = боꙗ 'God').

In de eerste helft van de 18de eeuw heeft de Academie van Wetenschappen zich driemaal (in 1735, 1738 en 1758) over het cyrillische alfabet gebogen, met als resultaat dat ѓ, ї en љ definitief uit het bestand verdwenen, dat echter ѝ en ѥ (naast Ѧ) weer werden opgenomen, en dat voor de weergave van z uiteindelijk з werd gekozen. Bij de hervorming van 1735 kreeg bovendien de nieuwe letter й een officiële status. Verder bepaalde de Academie in 1738 dat de twee *i*-tekens in gebruik bleven, met dien verstande dat er een orthografische verdeling tussen beide werd gemaakt; gewoonlijk и (и), maar і (nu definitief met een puntje — и с точкой —, d.w.z. *i*) vóór een klinker (zoals in знание 'kennis'), vóór een й (zoals in краткій 'kort') en in het woord миръ 'wereld' (ter onderscheiding van het gelijkklidende миръ 'vrede'). De kwestie van de *i*-tekens was echter tot 1917-1918 onderwerp van felle discussies. Zo wezen voorstanders van het exclusieve gebruik van *i* zowel op politiek-culturele voordelen (een grotere overeenstemming met het Latijnse alfabet), als op economische (een besparing van ongeveer 1% papier). Bovendien kon и te gemakkelijk met н of п worden verward.

In 1904 werd binnen de Academie een commissie opgericht die zich ging bezighouden met problemen wat betreft de spelling, waaronder de resterende overtollige letters ѣ, ѝ, і of и, en ѥ of Ѧ. De commissie, waarin vooraanstaande wetenschappers als Sobolevski, Sjachmatov en Baudouin de Courtenay zitting hadden, stelde onder andere voor om ѣ, і en Ѧ uit het bestand te schrappen. Door hevige tegenstand van conservatieve zijde liet de officiële bekrachtiging van de voorgestelde hervormingen nog dertien jaar op zich wachten. Op 23 december 1917 gaf het Volkscommissariaat van Onderwijs een decreet uit over de invoering van de nieuwe spelling.²³

Het decreet van 1918 bevatte behalve het besluit tot afschaffing van de letters ђ, і en ѳ nog meer spellingswijzigingen, die echter geen invloed hadden op de samenstelling van het alfabet. Toch moet één verandering genoemd worden omdat zij de rol van een tot dan toe zeer vaak voorkomende letter tot een minimum heeft beperkt. Het gaat om de ђ, die oorspronkelijk als *u* in 'put' werd uitgesproken. In het Russisch is deze klank al in de 12de eeuw in sommige posities binnen een woord tot o geworden, in andere posities (waaronder het wordeinde) uitgevallen. Toch moest tot 1918 elk woord dat op het eind werd uitgesproken met een harde medeklinker in het schrift op ђ uitgaan. Deze energie en papier verslindende praktijk werd door het genoemde decreet afgeschaft.²⁴

Ter afsluiting wil ik nog verwijzen naar het standaardwerk op het gebied van de cyrillische paleografie, geschreven door Karskij (1928). Hierin komen uitvoerig de gedetailleerde veranderingen in de vorm van de afzonderlijke letters en het gebruik van diverse schriftsoorten door de eeuwen heen ter sprake. In het oog springende veranderingen wat betreft de vorm hebben de al ter sprake gebrachte њ (nu њ) en ѣ (nu ѣ) doorgemaakt. Een kleinigheid betreft nog het verschuiven van het onderste streepje van de џ naar rechts (ш), hetgeen gebeurde in het lopend schrift (скоропись), dat vanaf het einde van de 14de eeuw naast het unciaal en halfunciaal schrifttype (устав en полуустав) in gebruik raakte.

NOTEN

¹ Beide heiligenlevens (ook 'Pannonische Legenden' genoemd) zijn waarschijnlijk kort na de dood van Konstantijn en Methodius geschreven. De handschriften waarin ze zijn overgeleverd, zijn echter relatief jong: de oudste copie van de Vita Methodii dateert uit de 12de/13de eeuw, die van de Vita Constantini uit de 15de. Ze zijn onder andere door Grivec en Tomšič (1960: 83-238) uitgegeven. Kantor (1983: 23-138) biedt een Engelse vertaling.

² Volgens een vrij recente opvatting (zie met name Boba 1971), die steeds meer aanhangers schijnt te krijgen, moet het centrum van het Moravische Rijk veel zuidelijker gelegen hebben, namelijk in de buurt van de oude Romeinse stad Sirmium (nu Sremska Mitrovica), ongeveer dertig kilometer ten noordwesten van het tegenwoordige Belgrado. Door-slaggevende archeologische, historische en filologische argumenten voor een dergelijke relocalisatie zijn tot nu toe echter niet geleverd.

³ Vita Constantini, hoofdstuk 14: "En hij [Konstantijn] stelde meteen letters samen en begon de taal van het evangelie te schrijven, dat is: 'In den beginne was het Woord ...' ". Het bijbelcitaat komt uit Jo 1: 1 en vormt het begin van het zogenaamde aprakosevangelie, d.w.z. passages uit de vier evangeliën om op zon- en feestdagen gelezen te worden. Waarschijnlijk vertaalde Konstantijn de Griekse tekst in het hem bekende Zuidmacedoonse dialect. Omdat in de 9de eeuw de verschillen tussen de huidige Slavische talen zeer gering waren, kon iemand uit Moravië deze variant van het Slavisch zonder veel moeite begrijpen.

⁴ In theologisch opzicht verzetten de bisschoppen zich tegen de toelating in de kerk van andere talen dan het Hebreeuws (als taal van het Oude Testament), Grieks (als taal van het Nieuwe Testament) en Latijn (als taal der liturgie). Hierbij beriepen ze zich op het door Pilatus aan het kruis van Jezus bevestigde opschrift in deze drie *linguae sacrae* ('heilige talen'). Byzantium daarentegen beschouwde elke volkstaal (*lingua vulgaris*) gelijkwaardig aan de talen van de bijbel. Dit verschil van mening is één van de vele oorzaken geweest voor het Grote Schisma tussen Rome en Byzantium in 1054.

⁵ De hoeveelheid vakliteratuur over Konstantijn en Methodius neemt gaandeweg gigantische proporties aan. De twee belangrijkste werken zijn Jagić (1913²) en Grivec (1960).

⁶ Het lexicon van de Kievse Bladen (zo genoemd omdat ze zich momenteel in Kiev bevinden) geeft duidelijk aan dat we hier met een uit het Latijn vertaald misboek te maken hebben. We vinden er bovendien

Oudhoogduitse invloeden die toe te schrijven zijn aan de vóórcyrillo-methodiaanse missies vanuit Salzburg, Regensburg en Passau in Moravië en Pannonië (zie Schaecken 1987).

⁷ In de vakliteratuur wordt het begrip Oudkerkoslavisch niet altijd op dezelfde manier opgevat. Meestal bedoelt men alleen de handschriften uit de Bulgaars-Macedoonse periode. Oudkerkoslavisch wordt in dit geval vaak Oudbulgaars (Oudmacedoons) genoemd. Soms ook wordt het begrip ruimer opgevat: Oudkerkoslavisch = Oerkerkoslavisch (het niet geattesteerde Zuidmacedoonse dialect waarin Konstantijn en Methodius geschreven zouden moeten hebben) + Moravisch-Pannonisch Oudkerkoslavisch (Kievse Bladen) + Bulgaars-Macedoons Oudkerkoslavisch. De volgens mij drie belangrijkste Oudkerkoslavische grammatica's zijn die van Vondrák (1912²), Diels (1963²) en Vaillant (1963-1964²).

⁸ De hier gegeven lijst van het cyrillicsche en glagolitische alfabet komt grotendeels overeen met die van het Praagse Oudkerkoslavische woordenboek (zie *Slovník jazyka staroslověnského* I, Praha, 1966: LXXIX). Deze inventarisatie is samengesteld op basis van datgene wat we in de Oudkerkoslavische handschriften aantreffen. Hoe beide schrijfsystemen er in hun (hypothetische) oervorm hebben uitgezien, is een heel ander probleem (zie bijvoorbeeld Trubetzkoy 1954: 13-42, Mareš 1971).

⁹ Ook in het glagolitische alfabet vind je twee systemen voor de weergave van ξ en $j\xi$. In de oudste handschriften tref je alleen \mathfrak{C} = ξ aan. Later wordt \mathfrak{C} voor $j\xi$ gebruikt, terwijl het rechter stukje van \mathfrak{C} (\mathfrak{C}) ξ aangeeft. (In het oorspronkelijke glagolitisch duidde het element \mathfrak{C} op de nasale uitspraak van de voorafgaande klinker: bijvoorbeeld $\xi = e$ (\mathfrak{A}) + \mathfrak{C} > \mathfrak{C} , $\rho = o$ (\mathfrak{B}) + \mathfrak{C} > \mathfrak{C} .)

¹⁰ \mathfrak{A} (= \mathfrak{C}) en ook \mathfrak{I} (= \mathfrak{Z}) werden voor het eerst door Vatroslav Jagić en August Leskien in de tweede helft van de vorige eeuw gebruikt. Het teken \mathfrak{H} (= \mathfrak{M}) is afkomstig uit het Bosnisch cyrillicsch, waar het al in de 12de eeuw is geattesteerd.

¹¹ \mathfrak{B} komt slechts vier keer in Oudkerkoslavische handschriften voor, en wel uitsluitend in het Germaanse leenwoord voor 'heuvel': $\mathfrak{B}\mathfrak{A}\mathfrak{B}\mathfrak{Z}\mathfrak{B}$ ($\chi\lambda\beta\mu\beta$). Zie hierover Trubetzkoy (1954: 28-30), Mareš (1971: 174).

¹² \mathfrak{I} komt overeen met $\mathfrak{B}/\mathfrak{H}$, η met $\mathfrak{T}/\mathfrak{I}$ (\mathfrak{Z} is een variant van \mathfrak{T}), σ met \mathfrak{D}/σ en ω met \mathfrak{W} . Het gebruik van de i -tekens verschilt van handschrift tot handschrift. In genormaliseerde teksten wordt \mathfrak{H} geschreven. In cyrillicsche handschriften vind je y meestal als \mathfrak{H} . De letter \mathfrak{W} komt vrij weinig voor; meestal bij het voorzetsel/voorvoegsel $\mathfrak{W}\mathfrak{T}$ (\mathfrak{H}) (vaak geschreven als \mathfrak{W}) en bij de uitroep \mathfrak{W} !. Er is geen enkele aanwijzing dat het gebruik van meerdere i - en o -tekens op klankverschillen berust. Over-

gens is ook het gebruik van lettercombinaties voor de klanken *u* en *y* uit het Griekse alfabet te verklaren (zie Trubetzkoy 1954: 24-25).

¹³ Zie uitvoeriger bijvoorbeeld Vondrák (1912²: 53-57), Moszyński (1984: 49-51).

¹⁴ Standaardwerken op het gebied van het glagolitische schrijfsysteem zijn Jagić (1911a) en Vajs (1932).

¹⁵ $\bar{\text{S}}$ (= 6) + $\bar{\text{V}}$ (= 400) + $\bar{\text{A}}$ (= 30) = het jaar 6430 volgens de Byzantijnse tijdrekening, beginnend op 1 september 5509 vanaf de schepping van de aarde. Over de Krepča-inscriptie zie Konstantinov (1977: 22-28).

¹⁶ Zie uitvoeriger bijvoorbeeld Grivec (1960: 164-169). Natuurlijk kan de naam van het cyrillische alfabet ook louter als eerbetoon aan de grote voorganger tot stand zijn gekomen.

Naast Konstantijn de Presbyter wordt ook wel eens Klemens van Ohrid genoemd als samensteller van het cyrillisch. Klemens was een leerling van Methodius en later een van de belangrijkste leiders van het centrum in Ohrid; hij stierf in 916. De historische bron waaruit opge maakt zou kunnen worden dat Klemens de samensteller is geweest (de in het Grieks overgeleverde 'korte Klemens-vita'), is echter niet erg betrouwbaar.

¹⁷ De drie genoemde voordelen voor de invoering van het cyrillisch op het moment dat het Slavisch een officiële status kreeg, staan vermeld bij respectievelijk Grivec (1960: 165), Carlton (1991: 52) en Trubetzkoy (1954: 14).

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Georgiev (1952), Istrin (1988²).

¹⁹ Zie met name Vaillant (1935), Jakobson (1939-44), Goldblatt (1986).

²⁰ Het traktaat van Xrabrъ is in meer dan zeventig copieën overgeleverd. Het oudste afschrift dateert echter pas uit 1348. Zie Kuev (1967, met name p. 188).

Wat precies wordt bedoeld met 'strepen en kerven' is niet duidelijk. Jagić heeft al in 1911 aangetoond dat er geen bewijzen zijn voor de voor de hand liggende gedachte dat het om runetekens zou kunnen gaan (Jagić 1911b).

²¹ De betreffende talen staan opgesomd bij Istrin (1988²: 182-183, n. 22). Een klein aantal van hen is echter recentelijk, na het uiteenvallen van de Sovjetunie, overgegaan op het Arabisch of Latijns schrift. Het laatste geldt bijvoorbeeld voor het Moldavisch.

²² Over het cyrillische schrift in Novgorodse berkebastteksten zie Janin en Zaliznjak (1986: 52-56), Zaliznjak (1986: 93-111).

²³ Dit decreet staat onder andere afgedrukt bij Istrin (1988²: 165). Overigens zijn hierin twee voorstellen van de commissie van 1904 niet opgenomen, namelijk wat betreft het (aanbevolen) gebruik van ë en de schrijfwijze van samengestelde bijwoorden. Over de hervormingen in het bestand van het Russisch cyrillische alfabet zie Istrin (1988²: 160-167; literatuurverwijzingen op p. 190).

²⁴ In de tijd dat woorden niet middels een spatie van elkaar gescheiden werden (*scriptio continua*), was het schrijven van de ъ in deze positie wel nuttig. Het vergemakkelijkte namelijk het bepalen van de woordgrenzen.

LITERATUUR

- Battus [H. Brandt Corstius], 1981, *Opperlandse taal- & letterkunde*, Amsterdam.
- Boba, I., 1971, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague.
- Carlton, T.R., 1991, *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*, Columbus.
- Diels, P., 1963², *Altkirchenslavische Grammatik*. I: Grammatik. II: *Ausgewählte Texte und Wörterbuch*, Heidelberg.
- Georgiev, E., 1952, *Slavjanskaja pis'mennost' do Kirilla i Mefodija*, Sofija.
- Goldblatt, H., 1986, "On 'russkymi pismeny' in the *Vita Constantini* and Rus'ian Religious Patriotism", *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata* (ed. M. Colucci e.a.), Roma, 311-328.
- Grivec, F., 1960, *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*, Wiesbaden.
- Grivec, F. en F. Tomšič, 1960, *Constantinus et Methodius Thessalonicensis: Fontes* (= *Radovi staroslavenskog instituta* 4), Zagreb.
- Holman, Th., 1991, *Karel. Žizn njenoezjnogo tsjelovjeka*, Amsterdam.
- Istrin, V.A., 1988², *1100 let slavjanskoj azbuki*, Moskva.
- Jagić, V., 1911a, *Glagoličeskoe pis'mo* (= *Ènciklopedija slavjanskoj filologii*. 3: *Grafika u Slavjan III*, 51-262), Sanktpeterburg.
- Jagić, V., 1911b, *Vopros o runax u slavjan* (= *Ènciklopedija slavjanskoj filologii*. 3: *Grafika u Slavjan I*, 1-36³), Sanktpeterburg.
- Jagić, V., 1913², *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin.
- Jakobson, R., 1939-44, "Saint Constantin et la langue syriaque", *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 7, 181-186 (= *Selected Writings VI/1*, 1985: 153-158).

- Janin, V.L. en A.A. Zaliznjak, 1986, *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1977-1983 gg.)*, Moskva.
- Kantor, M., 1983, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Ann Arbor.
- Karskij, E.F., 1928, *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Leningrad.
- Konstantinov, K., 1977, "Dva starobälgarski nadpisa ot skalnija manastir pri s. Krepča, Tărgovištki okrăg", *Archeologija* 19/3, 19-29.
- Kuev, K.M., 1967, *Černorizec Hrabăr*, Sofija.
- Mareš, F.V., 1971, "Hlaholice na Moravě a v Čechách", *Slovo* 21, 133-199.
- Moszyński, L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Schaeken, J., 1987, *Die Kiever Blätter (= Studies in Slavic and General Linguistics 9)*, Amsterdam.
- Trubetzkoy, N.S., 1954, *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*, Wien.
- Vaillant, A., 1935, "Les 'lettres russes' de la Vie de Constantin", *Revue des études slaves* 15, 75-77.
- Vaillant, A., 1963-1964², *Manuel du vieux slave*. I: *Grammaire* (1964²). II: *Textes et glossaire* (1963²), Paris.
- Vajs, J., 1932, *Rukověť hlaholské paleografie*, Praha.
- Vondrák, W., 1912², *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin.
- Zaliznjak, A.A., 1986, "Novgorodskie berestjanye gramoty s lingvističeskoj točki zrenija", in : Janin en Zaliznjak, 89-219.